

ספר הזכרון

לבית המדרש לרבנים בווינה

דברי זכרונות ודברי מדע

יוצא לאור
במלאות מאה שנים להולדתו של ראש בית המדרש
ר' אריה שווארץ ז"ל

על ידי
תלמידי המוסד

הוצאת ראובן מס ירושלים תש"ו

אברהם ביכלר

בבואי לכתוב דברי זכרון למורי ורבי הד"ר ביכלר ז"ל, עלי להגדיר את תוכנו והיקפו של מאמרי. אין בדעתי לרשום כל ספריו ומחקריו וגם לא דברי הערכה עליהם, מפני שבזה קדמוני אחרים. ברצוני רק לתאר בקיצור:

- (א) תולדות חייו, אופיו ותכונותיו.
- (ב) שלשת סוגי עבודתו המדעית בצירוף כמה דוגמאות.
- (ג) דרך עבודתו המדעית כחוקר תולדות וקדמוניות ישראל, ואופן הרצאותיו והוראותיו כמורה ומדריך.

א

אברהם ביכלר נולד בי"ח תשרי התרכ"ח (18.10.1867) בפריקופיה אשר בסלובקיה, שהיתה אז חלק ממדינת הונגריה. שם ביקר בבית הספר העממי. בעודנו ילד רך מת עליו אביו, ואמו, אלמנה עניה, פירנסה בעמל כפיה את ילדיה, אותו ואת אחותו. ואחרי שהנער הצטיין בהתמדה וכשרון, החליטה אמו לשלוח אותו לבית ספר תיכוני ולבסוף לקבל על עצמה, על אף מצוקתה החומרית, הוצאות החינוך בעיר הבירה, בהגימנסיה אשר על יד בית המדרש לרבנים בבודפשט, כדי שיהיה רב ומורה בישראל לפי מסורת בית אביה. אביה היה רב בקהלה קטנה קוטשוב ואחיה המלומד והבלשן הנודע אדולף נייבויר, מנהל הספריה הבודליאנית באופס-פורד. אחיה זה היה תפארת המשפחה ולבנה לאור על דרכו בחיים. אחרי גמרו לימודיו בגימנסיה למד ביכלר בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה בבודפשט. בביהמ"ד קיבל עיקר תורתו ממוריו משה בלוך, דוד קויפמן ובנימין זאב באכר ז"ל. את באכר העריץ ביכלר כל ימיו מאוד והזכיר אותו תמיד בחבה יתירה. זכורני באיזו שמחה ויראת הכבוד היה מקבל ביכלר בכל שנה את פני באכר, שהיה רגיל לנסוע בימי הקיץ דרך ווינא למקום, בו בילה ימי חופשתו. גם באוניברסיטה זכה ביכלר לשמוע לקח מפי מלומדים ידועי-שם, ביניהם היו חוקר הקדמוניות איגנץ גולדציהר, ומרצה תורת החינוך והמוסר מוריץ קארמן.

בשנת 1888 נסע ביכלר לגרמניה, כדי לשמוע בלמודים גם שם בבית המדרש לרבנים בברסלוי ובאוניברסיטה בלייפציג. בה נסמך ב-1890 לד"ר לפילוסופיה על יסוד הדיסרטציה שחיבר על „התהוותם והתפתחותם של טעמי הנגינה העברית“¹

¹ Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der hebr. Akzente (I)

על חשיבות המחקר הזה מעידה העובדה, שפורסם בין ידיעות האקדמיה למדעים בוינה בשנת 1891. אח"כ חזר ביכלר לבדפשט וגמר את לימודיו בביהמ"ד לרבנים וגם נסמך לרב ומורה בישראל. אולם ביכלר לא קיבל משרת רב, כי אם נסע לדודו נייבויר לאופספורד כדי להשתלם שם בלימודים.

בטרם אמשיך לתאר פעולות חייו רוצה אני להעיר, שביכלר לא דיבר כלום על ילדותו ועל חייו הפרטיים אפילו בפני תלמידיו מקורביו. אבל לא מתוך כוונתו להסתיר איזה דבר כי אם מטעם פשוט, אופייני לאישיותו, ולכן אני מזכיר זאת. הוא לא דיבר על עצמו, כדי שלא לבלות את הזמן בדברים של מה-בכך, אלא חס על כל רגע, שבילה עם תלמידיו גם מחוץ לאולם ההרצאה; תמיד היה המורה והמדריך, המיעץ והמשפיע ברוחו על תלמידו, כל שיחותיו היו מהותיות, גדושות תוכן תורני. אמנם התעניין בגורל תלמידיו ובמצבם החומרי, אבל קודם כל רצה לדעת במה כל אחד מתעסק, חוץ מן שעוריו היום-יומיים, איזו נטיה מדעית לו, איזה נושא ואיזה מחבר מושך את לבו. כשראה אחד מתלמידיו יושב ומעיין באיזה ספר באולם הקריאה של ספריית ביהמ"ד, מיד התקרב אליו, הסתכל בספר ושאל את הקורא לדעתו על תוכנו. ומה גדולה היתה שמחתו כששמע מתלמידו משפט הגיוני ועצמאי, וביותר נהנה דוקא כשהתלמיד הביע דעה שונה מדעת המחבר ונימק את סטייתו. אז הבריכו עיני ביכלר מרוב שמחה ושש כאילו מצא הון רב. ברגעים כאלה אפשר היה להכיר אצילות רוחו ושאפתו ללמוד וללמד, להוסיף דעת ועצמאות. כאמור, לא הסתפק איפוא אחרי גמר לימודיו במה שרכש לו בבדפשט, בברסלוי ובלייפציג, כי אם שם לדרך פעמיו לאופספורד, שם המשיך בלימודו ובמחקרו בהדרכת דודו נייבויר. פרי עבודתו זאת היה מחקרו החשוב, שנדפס בשנת 1892 ברבעון האנגלי המדעי המקיף 121 עמוד, על המדרשים², בו הוא מוכיח שהרבה מדרשים סודרו עפ"י המנהג לגמור קריאת התורה פעם אחת בשלש שנים ועפ"י זה הצליח לבאר כמה מדרשים, כגון המאמר: ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד "זה יום הכיפורים". ביכלר מראה שלפי המנהג הנ"ל חלה קריאת הפרשה הזאת פעם ביום הכיפורים. ע"י מחקרו זה ביחד עם הדיסרטציה הנזכרת הופנתה תשומת לבם של המלומדים על החוקר הצעיר, וכשנוסד בשנת 1893 בית המדרש לרבנים בוינה נתמנה ביכלר למורה בדברי ימי היהודים. בשנת 1906 נקרא אחר כבוד לנהל את בית המדרש לרבנים בלונדון, וכך ניתנה לו ההזדמנות להגשים את שאפתו האידיאלית להרביץ תורה ודעת בשתי דרכים: (1) בהמשיכו ללמוד ולחקור קדמוניות היהדות על יסוד ספרותנו העתיקה; (2) בהדריכו את תלמידיו בדרך המדע. והוא ניצל את ההזדמנות הזאת בכל כחו ומאודו ממש עד יומו האחרון, עד פטירתו בשנת 1939. כמעט לא

.Law and prophets in a triennial cycle (2)

עברה שנה אחת, בה לא פירסם ספר חדש או מאמר מדעי מקיף בשפות שונות, בעברית, באנגלית, בצרפתית, בגרמנית ובהונגרית.

ב

לפי רשימת חבורי ביכלר, שפירסם מר ד. גונסברג בקרית ספר שנת י"ז, חוב' ב', תמוז ת"ש, פירסם ביכלר תשעים ושבעה ספרים ומאמרים מדעיים. ומי שקרא רק אחדים מספריו ומחקריו יודע להעריך את המרץ הגדול והכח הרוחני העצום, שהשקיע המחבר בהתמדה היוצאת מן הכלל בכל אחד ממחקריו. שלושה סוגים בולטים ביצירותיו המדעיות: (1) חקירות היסטוריות, (2) חקירות במנהגים והפולקלור העברי, (3) חקירות על המחשבות הדתיות והמוסריות. הצד השווה בשלשתן הוא שיסודן בספרות התלמוד ומקצתן גם באותה ספרות, שהזניחו ברובם החוקרים של עמנו: הספרים החיצונים. הקו האופייני לשלושת הסוגים בולט בשאיפת המחבר למצוא ולהכיר את העובדות ע"י חקירת כל המקורות בלי מש- פטים קדומים ובלי לסמוך על מה שכתבו אחרים ועל ההשקפות המקובלות מדורי דורות. בלי משא פנים העמיק ביכלר לחדור בכל סוג ובכל נושא מחקריו לתוך תוכו של הענין כדי לגלות את האמת ולהראות את הדברים כמו שהם וכמו שמת- בטאים בספרותנו העתיקה. אמנם בחן ובדק בדייקנות רבה גם את כל המקורות האחר- רים, אבל כמעט כל הנחותיו והשקפותיו ורוב יסודות מסקנותיו מבוססים על ספרות התלמוד. והשאיפה הזאת הבלית בכוונה מיוחדת. מאורע אחד בבית מדרשו הוא אופייני לשאיפתו זאת. פעם הציע אחד מהתלמידים הראשונים עפ"י עצת ביכלר דיסרטציה שנוסדה על מקורות התלמוד לפרופיסור באוניברסיטה בווינה, והפרופיסור דחה אותה באמרו שהתלמוד איננו "מקור היסטורי". מאז לא נמנע ביכלר מלהדגיש בכל ספריו את חשיבות הספרות התלמודית כמקור היסטורי. וכך הוא כותב בהקדמה לספרו על הסנהדרין ובית-דין הגדול שבלשכת הגזית: "את החומר לספרי זה אספתי מתוך התלמוד, שהוא מקור היסטורי חשוב וראוי לנאמנות. ובספרי זה באתי להוכיח שהתיחסותם של המלומדים כגון קינן, וועלהויזן ושירר אל התלמוד איננה צודקת ואיננה מדעית, אלא מלאה דעות קדומות. הסנגוריה אין לה מקום במדע. ולא ללמוד על התלמוד באתי, כי אם להעיד על חשיבותו כמקור להיסטוריה של המאורעות ולהתפתחות של האמונה והמחשבות בעם ישראל".

בתקופה הראשונה לעבודתו הפוריה בחר לו ביכלר לנושאי מחקריו כמעט רק מאורעות היסטוריים ומנהגי ישראל, שיסודם בספרות התלמוד. כן פירסם בשנת 1894 מאמר חשוב בירחון בברסלוי, בו הוא מבאר מושג "עריות" במס' חגיגה פ"ג ובמס' מגילה פ"ד. באותה שנה כתב ברבעון הצרפתי על התנגדותם של ר' נתן ור' מאיר להנשיא ר' שמעון בן גמליאל. בשנת 1895 נדפס ספרו על "הכהנים

ועבודתם בעשרת השנים לפני חורבן הבית השני" בספר השנה של בית מדרשנו. בשנה ההיא פירסם גם כן מאמר על מקור חגיגת חנוכה בשפה ההונגרית. גם לספרים החיצונים המלאים רמזים על מאורעות זמנם הפנה תשומת לבו כדי לקבוע את הרקע ההיסטורי הנרמז בהם. פרי מחקריו במקצוע זה היה מאמרו על ממלכת עשרת השבטים בחזון ההיסטורי של ספר חנוך שנדפס בשנת 1895 בירחון הברסלאי, ומאמרו על ספר עזרא האפוקריפי וגם מאמרו על אגרת יהודי ירושלים ליהודי מצרים בספר המכבים השני שהופיעו גם כן בירחון הנ"ל בשנות 1896/7. גדולות ונצורות גילה ביכלר בספרו על בני טוביה ובני חוני³. בספרו זה מפיץ ביכלר אור חדש על המאורעות בארץ-ישראל בתקופת בית שני משנת 220 עד שנת 162 לפני הספירה הרגילה, ומגלה כל היקפה ואופיה של ההתחרות וההיאבקות בין שתי המשפחות, שכל אחת שאפה להשיג את השלטון לידה, והשפעת המריבות על החיים הפנימיים והמדיניים בא"י ובפרט בירושלים. בו הוא מבאר גם סבת בנין "בית חוני", ההיכל במצרים ויחסו לביהמ"ק בירושלים ויחס שניהם לשומרונים באופן מקורי ומגלה פנים חדשות. ביכלר סותר בראיות ברורות את הדעות המקובלות של רוב ההיסטוריונים המספרים, שיאסון ומנלאוס שימשו כהנים גדולים. ביכלר בעצמו מעיר כל מה שאפשר לטעון נגדו כדי לערער את מסמכיו ומסקנותיו, אבל מצליח לחזק תוצאותיו דוקא ע"י הפירוט שמביא, ולשכנע את הקורא.

כחו זה "להפוך את הקערה על פיה" ולהוכיח שכמעט כל החוקרים שקידמוהו טעו, גילה ביכלר גם בספרו "על הסנהדרין בירושלים ועל הבית דין שבלשכת הגזית" שנדפס גם כן בספר הידיעות השנתיות של בית מדרשנו בשנת 1902.

כל אחד מאתנו הרגיל אצל הספרות התלמודית ולמד מנעוריו את התלמוד ונושאי כליו, יש לו השקפה מקובלת ומסוימת על הסנהדרין הגדולה והקטנה, על בתי הדינים בהר הבית וכו' כפי שמתוארים במס' סנהדרין ולפי מה ששמע מרבותיו על הרכבו ותפקידו של כל סנהדרין וב"ד. והנה בא ביכלר והוכיח ע"י חקירותיו בתלמוד ובספרות של אותו הזמן, שכולנו טועים. לא רק המלומדים הגרמנים, שהזניחו או ביטלו בלבם את מקורות התלמוד ושאוּבו את השקפותיהם ממקורות אכזריים, כי אם גם אלה שידיעותיהם על הנושא הזה רק בתלמוד יסודן, שגו בזה, שלא העמיקו לחקור ולהכיר את ההבדלים בין סנהדרין אחד ומשנהו, את זכויותיו וחובותיו של כל אחד ואחד, את עמדתו כלפי פנים וכלפי חוץ, את תפקידו העיקרי ואת היקף פעולתו, את העומדים בראשו ותפקידם. עפ"י הסברת המקורות שבתלמוד וב"ספרי יוסיפוס קובע ביכלר בדייקנות רבה את מקום לשכת הגזית, מושב ב"ד הגדול

(3) Die Tobiaden und Oniaden im 2. Makkabäerbuch und in der verwandten jüd.-hellen. Literatur, Wien 1899.

(שאינו הסנהדרין). ששני סוגי סנהדרין הגדולה שמשו זה בצד זה בתפקידים שונים, לאחד ניתנה ההכרעה בעניני המקדש, בדת והוראה, ביחוס הכהנים וכו', על השני היה להכריע בדיני נפשות. על ידם שימשו בתי דין אחרים, גוזרי גזירות, בי"ד של כהנים בתפקידים שונים. ביכלר דן בבקאות גדולה על זמן שרותם ועל הניגודים שביניהם. הוא קובע את שמות הנשיאים וזמן שרותם ומסביר על רקע היסטורי כמה מאמרים ומשפטים של התנאים והאמוראים על קורות זמנם ומברר את היחס בין הכהנים הגדולים מכתות הצדוקים והפרושים. ביכלר מתאר את תפקידו של הנשיא, של אב בית דין ושל ה"חכם" כשלישי מן העומדים בראש בית דין הגדול לפני החורבן ולאחריו. כל הענינים האלה מסובכים הם ונראים לפעמים כסותרים זה את זה וביכלר פתר בהגיון רב את הבעיות המסובכות. אין תפקידי פה לבקר אם קלע תמיד אל המטרה ולא החטיא, אבל רוח האומץ שלו ודרכו המיוחדת לטפל בבעיות המסובכות ביותר ללא חת, מעוררת תמיד הכרה והוקרה.

גם במחקריו על הפולקלור היהודי בעבר, על מנהגי הנשואין והאבלות, על אופן הכיבודים והזולזלים בישראל וכדומה ידע ביכלר לצלול עד תהומות המקורות ולהעלות פנינים.

בשנותיו האחרונות היו נושאי עבודתו המדעית האמונה והמוסר, העבודה שבלב והחיים היומיומיים בישראל. ביכלר נוכח לדעת כי הבורות הגמורה של המלומדים מאומות העולם בעניני היהדות האמיתית ואי-ידיעתם במקורות התלמוד היא היא שגרמה את הסילופים והזיופים בספריהם על קדמוניות היהדות והביאם לכך לתאר את כל מה שקדם למוסד הנצרות כעין רקע שחור, שעליו מתנשא הבנין המפואר והמוזהיר של הברית החדשה. בהכרה זו חיזקו ספרו של בוסעט על הדת הישראלית בתקופת הברית החדשה⁴, וכל זאת הניע את ביכלר לתאר את המחשבות וההשקפות של היהדות עפ"י מקורות התלמוד ופרי שאיפתו זאת היה ספרו על החטא ועל הכפרה⁵, שפירסם בשנת 1928. הרב הראשי הרץ ז"ל כתב הקדמה לספרו זה, בה נאמר: "מלומדים ידועים, כגון וולהויון, מתפארים שאינם יודעים את ספרות התלמוד ובכל זאת מבטאים השקפות ומשפטים על הספרות הזאת. וישנם כאלה שעומדים חסרי אונים כלפי הקושי של מדעי היהדות ואינם מוצאים בהם ידיהם ורגליהם. לכן קיבלו עליהם כמה חכמי ישראל את התפקיד לבחון ולבדוק באופן מדעי את ספרות התלמוד ולבארה במחקר היסטורי... ואחד מן הצועדים בראש הוא הד"ר ביכלר".

הד"ר ביכלר לא רק צעד בראשם כי אם גם השפיע על חוקרים צעירים שהלכו בעקבותיו (כגון הפרופ' מרמורשטיין ואחרים).

⁴ Bousset, Religion des Judentums im nt. Zeitalter (4)
⁵ Studies in sin and atonement in the rabbinic literature (5)

מסוג זה היה גם מחקרו שפירסם בשנת 1922 על ההוראות צדיק, ירא חטא, חכם, עניו, צניעות בדברים שבין איש ואשתו במקורות התלמוד. חשיבות יתירה יש לפרק השני „על החסידים הראשונים ואנשי המעשה“. בכיוון זה כתב בספר היובל לפרופ' בלוי על מצב האשה בספר „יהודית“ בשנת 1927, וכן מחקרו על טהרת המשפחה והחיים המוסריים בצפורי, שפירסם בשנת 1934 ליובול השמונים של עמנואל לעוו. גם במאמרו על העבד הכנעני במאה שלפני החורבן ולאחריו, שכתב ביכלר בשנת 1935 ליובול השמונים של הרב גסטר ובמאמרים אחרים, שפורסמו בשנות חייו האחרונות התכוון לתאר את היהדות והשקפותיהם של בעלי המשנה והגמרא על הדת והחיים עפ"י ספרות התלמוד.

ג

לנו התלמידים חשוב מאוד לא רק מה שפירסם מורנו ביכלר על העבר של עמנו בשטח ההיסטורי, הפולקלורי והדתי, כי אם גם האופן, איך הגיע לתוצאות מחקריו ואיך מסרן לנו בהרצאותיו, זאת אומרת: דרכו ללמוד וללמד. אתחיל באחרון, בדרכו להורות, מפני שנגלתה לנו בהוראותיו גם דרכו ללמוד ולחקור. תכונה מיוחדת היתה בולטת בהוראתו. כשהיה מרצה על איזה נושא, אשר עליו כתב כבר מאמר או אפילו ספר שלם, מעולם לא הזכיר בעצמו את מאמרו או ספרו זה כדרך רוב המורים. ביכלר הזכיר רק את הדעות על הענין המדובר והמיסמכים הסותרים את הדעות האלה ולבסוף את המקורות שעל פיהם הגיע למסקנתו הוא. ואך כשקם אחד מתלמידיו והעיר: הלא אתה אדוני הפרופיסור פרסמת על הענין הזה ספר פלוני או מחקר אלמוני, היה שמח מאוד. וחושבני שלא מפני ענווה יתירה לא ציטט את פרסומו — הוא ידע את ערכו — כי אם מסיבה כפולה פדגוגית: (א) רצה לדעת אם ומי מתלמידיו הוגה בספרי מדע וקורא גם את ספריו ונהנה מזה; (ב) רצה לחנך את שאר תלמידיו שיתעסקו גם הם בספרי מדע. ואכן מקרה כזה ודברי הכרה של המורה נתנו את הדחיפה הרצויה וגרמו שגם תלמידים אחרים יקראו את הספר על נושא ההרצאה. ועוד קו אחד והוא העיקרי באופיו כמורה: שאיפתו להראות לתלמידיו את הדרך לחקירה עצמאית. הוא הכניס אותם כביכול למעבדתו המדעית לאמור: כזה ראו ותעשו. לכן היה רגיל להביא להרצאותיו ההיסטוריות כמעט את כל הספרים העוסקים בנושא ההרצאה. מתחילה היה הדבר מעורר תמיהון בעינינו כשהפרופיסור ביכלר הופיע להרצאת שעה אחת אקדמית, בת 45 רגעים, ותחת שתי זרועותיו ועל שתי ידיו עמוס כרכים כרסניים, אבל עד מהרה הכרנו כי לטובתנו אנו התכוון. הוא לא הסתפק לכתוב את הרצאותיו ולהביא לנו מן המוכן, אלא רצה לשתף אותנו בחקירותיו המדעיות. אחרי הקדמה קצרה, בה סיכם את תוצאות ההרצאה הקודמת והזכיר את הבעיה העומדת על פרק היום,

התחיל לקרוא מן הספרים מה שכתבו מלומדים שונים לפתרון הבעיה ומקורות. אשר עליהם נוסד הפתרון. אח"כ קרא את המקורות עצמם וגילה עפ"י רוב הסתירות וגם השגיאות בפירושה ולבסוף חיוה פירושו הוא עד שהגיע למסקנה אחרת. וכל זה עשה באופן כזה שכל פירכא ופריקה וכל מסקנה חדשה הופיעה בעיני התלמידים כמבוססת ומובנת מאליה, כאילו היתה גם דעתם שאליה הגיעו בחקירתם הם. באופן זה היה מעורר ביכלר אצל תלמידיו את הרעיון, כאילו הם בעצמם הגיעו בחקירתם אל הפירוש החדש והמסקנה הנכונה, ובוז נתעורר בהם גם החשק להמשיך חקור בדרך זו, וזאת היתה מטרת הרצאתו. באופן זה הבין ביכלר לשכנע את תלמידיו, שלא יסמכו על פירושים ודעות של אחרים, כי אם על ההכרה העצמאית, ושיקראו את הטקסטים העתיקים ויפרשום אחרי השוואת עם מקורות אחרים ועל פי נסיבות הזמן והמקום.

ביכלר הרצה בבית מדרשנו גם על התורה ומפרשיה הקדמונים והדריך אותנו לעמוד על כל מלה חשובה ועל כל ביטוי מיוחד, לחקור ולהבין את ההוראה הנכונה ע"י השוואת עם כל המקומות, שנמצאה בהם המלה ולא לסמוך על שום פרשן. בקפדנות גדולה שמר על הסדר שהוא המצפן והמורה דרך בעבודה המדעית. על הסדר הזה הקפיד גם בחייו ובהליכות ביתו. ביכלר התחתן בשנת 1895 ואשתו תבדל לחיים ילדה לו בת אחת וארבעה בנים. היא הצטיינה בטוב לבה ובאצילות רוחה, במסירותה לבעלה ובכשרון נפלא להסתגל לסדר חייו. והסדר הקפדני הזה איפשר לו למצוא את הזמן והכוח לעבודתו הפוריה אף על פי שהיה עסוק מאוד בבית מדרשנו. מלבד תולדות ישראל ומפרשי התורה לימד גם תלמוד את המתחילים במכינה (פרוסמינר) וגם הרצה למורים בשעורי ערב שהתקיימו בבית מדרשנו. נוסף לכל זה הכביד ביכלר על עצמו עשרת מונים בזה שהיה מדייק ובחן ובדק כל המקורות בלי שיסמוך על חוקרים אחרים ועל תפיסתם הם. מעולם לא יצא מתחת ידו איזה מאמר שטחי. וכל זה הצליח לבצע הודות לשקידתו היוצאת מן הכלל ולסדר הקפדני בתכנית עבודתו המדעית. על פי רוב אין הייקנים והקפדנים חביבים על הבריות. ואני שאלתי את עצמי, במה משך מורי ביכלר את לבי אף על פי שלא היה "איש רעים להתרועע" במובן הרגיל, בדיחות ומליצות לא השמיע וכמעט כל שיחותיו היו מלאות תוכן מדעי, אך כשזכיתי להכירו מקרוב, להסתכל לחדרי לבו, לראות כנותו הגדולה, שהיתה בלי כל גופת וצופן שפתיים כי אם טהורה ואמיתית, הכרתי את נפשו המלאה חיבה יתירה לכל תלמיד המתקדם בעבודתו המדעית, ראיתי את השמחה, שגרמה לו ההתפתחות של כל אחד מתלמידיו, שהיתה מעין שמחת אב על הצלחת בנו, לכן כמוני כמו כל אחד מתלמידיו שהתקרבו לו, כבן את אביו כבדוהו, לבנו נתמלא רגשי תודה לו, וזכרו הנערץ לא ימוש מקרבנו.